

فرماندهی معظم کل قوا: «دفاع، جزئی از هویت یک ملت زنده است. هر ملتی که نتواند از خود دفاع بکند، زنده نیست. هر ملتی هم که به فکر دفاع از خود نباشد و خود را آماده نکند، در واقع زنده نیست.» (۱۳۶۸/۸/۲۹)

مقاله پژوهشی: بررسی نقش عوامل ژئوپلیتیکی ج.ا.ایران بر راهبرد دفاعی آن

فتح‌الله کلاتری^۱ و مهدی رسولی^۲

تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۱/۱۷

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۸/۱۳

چکیده

عوامل ژئوپلیتیکی شامل کلیه عواملی است که در چارچوب جغرافیا، سیاست و قدرت بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران اثرگذار باشند، این عوامل شبیه ابعاد قدرت ملی بوده و در انتخاب نوع راهبرد دفاعی نقش مهمی دارند. بنابراین عوامل ژئوپلیتیکی دیکته کرده و سپس راهبرد دفاعی بر مبنای آن تدوین می‌گردد. در این مقاله عوامل ژئوپلیتیکی دارای ۸ بُعد می‌باشد: طبیعی، انسانی، اقتصادی، سیاسی داخلی و سیاسی خارجی، نظامی، فرهنگی و علم و فناوری. این پژوهش به روش زمینه‌ای - موردی با رویکرد کمی انجام گردیده و از نوع توسعه‌ای - کاربردی می‌باشد، روش گردآوری اطلاعات، میدانی و کتابخانه‌ای بوده و جامعه آماری ۸۵ نفر، که با استفاده از روش‌های تحلیل خبرگی، تحلیل شده است. هدف تحقیق دستیابی به نقش عوامل ژئوپلیتیکی بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران می‌باشد. نتایج تحقیق حکایت از ۵۱ مؤلفه ژئوپلیتیکی است، (۸ مؤلفه طبیعی، ۵ مؤلفه انسانی، ۷ مؤلفه اقتصادی، ۵ مؤلفه سیاست داخلی، ۴ مؤلفه سیاست خارجی، ۱۲ مؤلفه نظامی، ۵ مؤلفه فرهنگی ۵ مؤلفه علمی - فناوری) تعداد ۱۲ مؤلفه آن هم‌زمان دارای دو نقش هستند، یعنی در مجموع عوامل ژئوپلیتیکی ج.ا.ایران دارای ۵۱ مؤلفه و ۶۳ نقش می‌باشند. در مجموع این ۶۳ نقش شامل: ۳۴ قوت، ۱۰ ضعف، ۱۳ فرصت و ۶ تهدید می‌باشند. پس از محاسبه، تعیین موقعیت راهبردی مشخص گردید که ج.ا.ایران در حوزه عوامل ژئوپلیتیکی در موقعیت تهاجمی خفیف قرار دارد.

واژگان کلیدی: قدرت ملی، ژئوپلیتیک، راهبرد دفاعی، ج.ا.ایران.

۱. دکترای علوم دفاعی راهبردی (نویسنده مسئول) - ff.ka@chmail.ir

۲. پژوهشگر دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی - mahdir7@gmail.com

مقدمه

بین راهبرد دفاعی و تهدیدهای نظامی ارتباطی دوسویه برقرار است و بین این دو مفهوم، تعاملی انکارناپذیر وجود دارد. راهبرد دفاعی هر کشور از یک طرف متأثر از ابعاد قدرت ملی و ابعاد ژئوپلیتیکی است و از طرف دیگر متأثر از چگونگی مواجه شدن یک کشور با تهدیدهای نظامی آینده است. راهبرد دفاعی از راه کاربرد تجمیعی ابعاد قدرت نظامی، اقتصادی، جغرافیایی و اجتماعی - فرهنگی، کشور محقق می‌شوند، بنابراین راهبرد دفاعی شیوه‌های به‌کارگیری ابعاد مختلف قدرت ملی را برای تحقق اهداف دفاعی کشور در راستای سیاست‌های ملی تعیین می‌کند. تدوین راهبرد دفاعی به مجموعه طرح‌ها، شیوه‌ها و اقدام‌هایی گفته می‌شود که با در نظر گرفتن عوامل محیطی و ژئوپلیتیکی، به منظور ایجاد یک ارتباط اصولی و عقلانی میان ابعاد قدرت ملی با اهداف دفاعی، برای خنثی کردن تهدیدها علیه امنیت ملی و منافع حیاتی کشور با تأکید بر عوامل ژئوپلیتیکی به کار می‌روند. (دانش آشتیانی، ۱۳۹۱: ۵۸)

۱. کلیات

۱-۱. بیان مسئله

این تحقیق به دنبال چگونگی نقش‌آفرینی عوامل ژئوپلیتیکی بر راهبرد دفاعی است. کم‌توجهی به عوامل ژئوپلیتیکی، اثربخشی و استحکام راهبرد دفاعی را از بین می‌برد. چالش تحقیق این است که بین وضع موجود عوامل ژئوپلیتیکی با وضع مطلوب و یا آنچه که می‌خواهیم باشد و آنچه که در عمل وجود دارد فاصله معناداری برقرار است، در واقع خلأ بین وضع موجود و وضع مطلوب از راه تبیین نقش عوامل ژئوپلیتیکی و ارائه پیشنهادها مناسب مرتفع می‌گردد؛ بنابراین مسئله اصلی تحقیق عبارت است از اینکه قوت‌ها، ضعف‌ها، فرصت‌ها و تهدیدهای دفاعی مبتنی بر عوامل ژئوپلیتیکی طبیعی، انسانی، اقتصادی، سیاسی داخلی، سیاسی خارجی، نظامی، فرهنگی و علمی - فناوری کدام‌اند و چه نقشی بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران دارند؟

۲-۱. اهمیت و ضرورت تحقیق

اهمیت و ضرورت تحقیق در این است که بخش بزرگی از منابع، ابزار و ابعاد قدرت ملی یک کشور، عوامل ژئوپلیتیکی هستند، پس طراحی راهبرد دفاعی مطلوب برای هر کشور، بدون توجه به ابعاد قدرت ملی و عوامل ژئوپلیتیکی، امکان‌پذیر نخواهد بود. بنابراین، ابعاد قدرت ملی و عوامل ژئوپلیتیکی مهم‌ترین نقش را در تدوین راهبرد دفاعی دارند. (نوروزانی، ۱۳۹۳: ۶۰) اجرای این تحقیق باعث به‌کارگیری راهبرد دفاعی متناسب با ابعاد قدرت ملی و عوامل ژئوپلیتیکی برای مقابله با انواع تهدیدها می‌گردد و عدم اجرای آن باعث غافلگیری راهبردی نظام و نیروهای مسلح ج.ا.ایران جهت دفاع اطمینان‌بخش در مقابل تهدیدهای نظامی می‌گردد.

۳-۱. پیشینه تحقیق

با مراجعه به مراکز مطالعاتی و تحقیقاتی، دو مورد پیشینه که ارتباط مستقیم با موضوع دارد به شرح زیر بررسی شد:

(۱) رساله دکتری با عنوان «عوامل مؤثر ژئوپلیتیکی بر راهبرد دفاعی - امنیتی ج.ا.ایران در مقابل تهدیدها از مبدأ سرزمینی عراق» که در دانشگاه عالی دفاع ملی انجام شده و یافته‌های آن عبارتند از: تعداد ۷۶ عامل ژئوپلیتیکی در قالب قوت، ضعف، فرصت و تهدید بر راهبرد دفاعی نقش‌آفرینی کردند و در نهایت موقعیت راهبردی ج.ا.ایران در وضعیت تهاجم قرار گرفته است. (کلانتری، ۱۳۹۵: ۲۷۱)

(۲) مقاله علمی - پژوهشی با عنوان «عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی و سیاسی مؤثر بر راهبرد دفاعی - امنیتی ج.ا.ایران در مقابل تهدیدهای فرمانطقه‌ای از مبدأ سرزمینی عراق» که یافته‌های آن عبارتند از: تعداد ۲۶ عامل ژئوپلیتیکی اقتصادی و سیاسی در قالب بسترهای مقوم، فرصت‌آفرین، ضعف‌ساز و تهدیدزا دارای نقش مؤثری بر راهبرد دفاعی - امنیتی ج.ا.ایران هستند. (حیات مقدم و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳۰)

در پیشینه‌های یادشده عوامل ژئوپلیتیکی از مبدا سرزمینی عراق مورد بررسی قرار گرفته است. درحالی‌که در این مقاله عوامل ژئوپلیتیکی ج.ا.ایران برای مقابله با تهدیدهای متصور از هر کشوری بررسی شده است.

۱-۴. سؤال‌های تحقیق

۱-۴-۱. سؤال اصلی

عوامل ژئوپلیتیکی چه نقشی بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران دارند؟

۱-۴-۲. سؤال‌های فرعی

- (۱) قوت‌ها، ضعف‌ها، فرصت‌ها و تهدیدهای عوامل ژئوپلیتیکی کدام‌اند؟
- (۲) ج.ا.ایران در حوزه عوامل ژئوپلیتیکی در چه موقعیت راهبردی قرار دارد؟

۱-۵. هدف‌های تحقیق

۱-۵-۱. هدف اصلی

تبیین نقش عوامل ژئوپلیتیکی بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران؛

۱-۵-۲. اهداف فرعی

- (۱) شناسایی قوت‌ها، ضعف‌ها، فرصت‌ها و تهدیدهای عوامل ژئوپلیتیکی؛
- (۲) تبیین موقعیت راهبردی ج.ا.ایران در حوزه عوامل ژئوپلیتیکی.

۱-۶. روش تحقیق

این تحقیق به روش زمینه‌ای موردی با رویکرد کمی انجام شده است. نتایج تحقیق، کاربردی و تصمیم‌گرا بوده و می‌تواند مورداستفاده تصمیم‌گیرندگان بخش دفاعی - سیاسی قرار گیرد، بنابراین نوع تحقیق توسعه‌ای - کاربردی است. قلمرو تحقیق از نظر زمانی، پس از جنگ دوم خلیج فارس، از سال ۱۳۸۲ تا سال ۱۴۰۴ خورشیدی می‌باشد.

از نظر مکانی، شامل جغرافیای ج.ا.ایران می‌باشد. جامعه آماری این تحقیق از صاحب‌نظران و نخبگان نظامی و سیاسی کشور در حوزه ژئوپلیتیک، جغرافیای سیاسی، روابط بین‌الملل، امور دفاعی و سیاسی راهبردی، تشکیل شده که این گروه از میان مدیران، فرماندهان و استادان دانشگاه که حداقل دارای مدرک تحصیلی کارشناسی ارشد بوده و پنج سال در حوزه تخصصی خود کسب تجربه کرده باشند، به‌عنوان جامعه نمونه این تحقیق در نظر گرفته شده‌اند. با توجه به ویژگی‌ها و مشخصه‌های بیان‌شده، تعداد جامعه نمونه ۸۵ نفر می‌باشد. چون جامعه آماری کمتر از ۱۰۰ نفر می‌باشد، نمونه‌گیری به‌صورت تمام‌شمار می‌باشد. اطلاعات این تحقیق از دو روش «میدانی» و «بررسی اسناد و مدارک به شکل کتابخانه‌ای» گردآوری شده است.

در روش کتابخانه‌ای، ادبیات موضوع و اطلاعات نظری موردنیاز با جستجوی کتابخانه‌ای تخصصی، اینترنتی و بانک‌های اطلاعاتی به‌دست آمده است. در روش میدانی، پرسشنامه‌ای تنظیم شد که ۵۲ پرسش بسته آن از راه طیف لیکرت در پنج سطح طبقه‌بندی گردید. در طراحی پرسشنامه با روش دلفی و با استفاده از نظر صاحب‌نظران، استادان، متخصصان و خبرگان، عوامل ژئوپلیتیکی انسانی و فرهنگی ج.ا.ایران و دشمن، شناسایی و سپس پرسشنامه مقدماتی تهیه و دو مرحله بین خبرگان توزیع شد و پس از تعیین اعتبار و روایی آن، پرسشنامه نهایی تهیه گردیده است. برای تعیین روایی پرسشنامه، از روش روایی محتوا و توزیع دو مرحله‌ای پرسشنامه بین صاحب‌نظران بهره‌برداری شده و برای تعیین پایایی آزمون از روش آلفای کرونباخ استفاده شده و یک نمونه اولیه شامل ۳۰ پرسشنامه بین استادان دانشگاه امام حسین (علیه‌السلام) و دانشگاه عالی دفاع ملی پیش‌آزمون گردید و سپس با استفاده از داده‌های به‌دست‌آمده از این پرسشنامه‌ها و به کمک نرم‌افزار آماری SPSS میزان ضریب اعتماد با روش آلفای کرونباخ بزرگ‌تر از ۰/۸ به‌دست آمد، بنابراین پرسشنامه مورد استفاده از قابلیت اعتماد لازم برخوردار می‌باشد.

۲. ادبیات و مبانی نظری تحقیق

۲-۱. مفهوم‌شناسی

ژئوپلیتیک^۱: عبارت از علم مطالعه روابط متقابل جغرافیا، قدرت و سیاست و کنش‌های ناشی از ترکیب آن‌ها با یکدیگر است. (حافظ‌نیا، ۱۳۹۰: ۳۷)

عوامل ژئوپلیتیکی^۲: هر عامل جغرافیایی که در تعامل با قدرت در سیاست مورد استفاده قرار گیرد، عامل ژئوپلیتیکی است. (شمس دولت‌آبادی، ۱۳۹۴: ۵۹)

راهبرد دفاعی^۳: علم و فن و هنر به‌کارگیری همه قدرت کشور یا قدرت ملی است برای مقابله با انواع تهدیدهای امنیت ملی در تمامی ابعاد. (دانش آشتیانی، ۱۳۹۱: ۸۱)

۲-۲. چگونگی انتخاب عوامل ژئوپلیتیک

(۱) «غلامعلی رشید» در رساله دکتری خود با عنوان «نقش عوامل ژئوپلیتیک در راهبرد دفاعی (مطالعه موردی ایران نسبت به عراق)» ۳۶ عامل ژئوپلیتیکی را در قالب مؤلفه‌های کلان شش‌گانه ژئوپلیتیکی شامل عوامل طبیعی سرزمینی، عوامل انسانی، عوامل اقتصادی، عوامل سیاسی داخلی، عوامل سیاسی بین‌المللی و عوامل نظامی، احصاء نموده است. (رشید، ۱۳۸۶: ۲۷۵)

(۲) «رشید و نوروزانی» در مقاله‌ای با عنوان «نقش ژئوپلیتیک در راهبرد دفاع ملی (مطالعه موردی کشورهای ترکیه و یونان)» با برشماری تعداد ۲۶ مؤلفه در قالب سه متغیر کلان سیاست، جغرافیا و قدرت و ۸ متغیر میانه شامل فضا، محیط، انسان‌ها، ساختارها، کنش‌ها، فن‌آوری، اقتصادی و نظامی، مبادرت به تقسیم‌بندی عوامل ژئوپلیتیکی نموده‌اند. (رشید، ۱۳۹۰: ۸۱-۵۹)

(۳) «محمدرضا حافظ‌نیا» الگوی ژئوپلیتیکی عوامل و سرچشمه‌های مؤثر در قدرت ملی را در ۹ گروه بیان نموده است. عوامل و متغیرهای مربوطه گاهی در شرایط خاص

1. Geopolitics
2. Geopolitic Factors
3. Defence Strategic

نقش مثبت و گاهی هم نقش منفی را در ارتباط با قدرت ملی ایفا می‌کنند. کیفیت مدیریت سیاسی و راهبرد ملی کشور در باروری نقش مثبت آن‌ها مؤثر می‌باشد. مؤلفه‌ها و عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر در قدرت ملی عبارتند از: عوامل اقتصادی، عوامل جغرافیای طبیعی یا سرزمینی، عوامل سیاسی، عوامل علمی و فن‌آوری، عوامل اجتماعی، عوامل فرهنگی، عوامل نظامی، عوامل فرامرزی و عوامل و سرچشمه‌های فضایی. (حافظ نیا، ۱۳۹۰: ۲۷۰)

(۴) «خسرو بوالحسینی» در رساله دکتری خود با عنوان بررسی عوامل ژئوپلیتیک ترکیه و تأثیر آن بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران، ۵۶ عامل ژئوپلیتیکی مرتبط با ترکیه را در قالب مؤلفه‌های کلان شش‌گانه ژئوپلیتیکی شامل عوامل فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، نظامی، طبیعی، انسانی، بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای احصاء نموده است. (بوالحسینی، ۱۳۹۲: ۱۸۲)

(۵) «شهرام نوروزانی» در رساله دکتری خود با عنوان «نقش عوامل ژئوپلیتیک افغانستان در راهبرد دفاعی ج.ا.ایران»، چارچوب نظری تحقیق را که بیان‌کننده رابطه میان عوامل ژئوپلیتیکی و راهبرد دفاعی می‌باشد، در قالب دو متغیر مستقل کلان عوامل فروملی (شامل عوامل جغرافیای طبیعی، عوامل جغرافیای انسانی، عوامل سیاسی، عوامل اقتصادی و عوامل نظامی داخلی) و عوامل فراملی (شامل عوامل نظامی امنیتی فراملی، موقعیت فضای ژئوپلیتیکی، وضعیت سیاسی - اقتصادی منطقه‌ای و موقعیت راهبردی) ارائه نموده است. (نوروزانی، ۱۳۹۳: ۸۳-۸۰)

(۶) «علی اصغر کاظمی» ۱۲ عنصر یا عامل اصلی را بیان و به تشریح آن‌ها پرداخته است: وضعیت جغرافیایی، جمعیت و نیروی انسانی، استعداد و ظرفیت تولیدی منابع و کارخانه‌ها، حمل و نقل و ارتباطات، استعدادهای علمی و اختراعات و ابتکارها، نظام اقتصادی، سازمان اداری و دولتی، موقعیت راهبردی، عقیده (ایدئولوژی) و اخلاق اجتماعی، اطلاعات و آگاهی، تأسیسات نظامی و انتظامی، خرد رهبری. (کاظمی، ۱۳۷۸: ۱۷۷-۱۷۵)

(۷) «حسن چگینی» معتقد است، ژئوپلیتیک ملاحظه‌های سیاسی، دیپلماتیک، اقتصادی، اجتماعی و نظامی را در رویکردی راهبردی در هم می‌آمیخته و ادغام می‌کند. وی ژئوپلیتیک را مربوط به بنیادهای قدرت ملی دانسته که شامل جمعیت، صنعت، تجارت، وضعیت‌های مالی، ثبات داخلی و نیروهای نظامی است. (چگینی، ۱۳۸۴: ۱۷۱)

(۸) «هانس مورگنتا» ۸ عامل اصلی را به عنوان زیربنای قدرت ملی اشاره کرده که عبارتند از: موقعیت جغرافیایی، وجود منابع طبیعی، ظرفیت صنعتی، وضعیت آمادگی نظامی، جمعیت، صفات ملی و روحیه ملی، کیفیت دیپلماسی و کیفیت حکومت. (مورگنتا، ۱۳۹۷: ۱۲۴)

(۹) «عزت‌الله عزتی» عوامل مؤثر در ژئوپلیتیک را به دو دسته کلی عوامل ثابت و عوامل متغیر تقسیم‌بندی می‌کند. عوامل ثابت همان پدیده‌های طبیعی و جغرافیایی هستند و عوامل متغیر که ممکن است برخی از آن‌ها نیز منشاء طبیعی داشته باشند، به دلیل مطرح بودن نقش کمیت در آن‌ها، جزو عوامل متغیر محسوب می‌شوند. موقعیت جغرافیایی در بین عوامل ثابت و انسان در بین عوامل متغیر، نقش دو قطب اصلی را در تحلیل‌های ژئوپلیتیکی ایفا می‌کنند. وی عوامل ثابت ژئوپلیتیک را شامل موقعیت جغرافیایی، فضا و تقسیمات آن، وسعت خاک، وضع توپوگرافی و شکل کشور بیان می‌کند؛ همچنین عوامل متغیر ژئوپلیتیک را شامل جمعیت، منابع طبیعی و نهادهای سیاسی و اجتماعی مطرح می‌نماید. (عزتی، ۱۳۸۸: ۷۵)

(۱۰) «یداله کریمی‌پور» با مطالعه پژوهش‌های سایر پژوهشگران ژئوپلیتیکی، مهم‌ترین عواملی را که موجب بحران‌های منطقه‌ای شده‌اند و از آن‌ها به عنوان قابلیت‌ها و تنگناها نامبرده می‌شود، چنین بیان می‌کند:

- موقعیت نسبی همچون موقعیت محوری، حاشیه‌ای، بیرونی و راهبردی و سایر موقعیت‌های نسبی همچون موقعیت گذرگاهی، بندرگاهی، دریایی و ساحلی؛
- جاذبه‌های اقتصادی و بحران‌های منطقه‌ای؛
- ادعاهای ارضی و اختلاف‌های مرزی و بحران منطقه‌ای؛
- بررسی نیروهای گریز از مرکز (که می‌تواند بر اثر عواملی چون رویدادها و حوادث تاریخی، تفاوت‌های نژادی، زبانی و مذهبی نسبت به هسته اصلی تشکیل‌دهنده کشور، ترکیب قومی، گرایش‌های برون‌مرزی، گروه‌های ذی‌نفوذ منطقه‌ای، اختلاف‌های عقیدتی حاشیه با مرکز، تقسیمات اداری، سیاسی و کشوری و برخی عوامل دیگر ایجاد شود)؛

- اقلیت‌ها و بحران‌های منطقه‌ای (اقلیت‌ها یکی از عناصر مهم تشکیل‌دهنده نیروهای گریز از مرکز و دارای نقش تعیین‌کننده در بحران‌های منطقه‌ای هستند)؛
- تأثیر نظام اداری- سیاسی داخلی کشورها که در بحران‌زایی بااهمیت می‌باشند؛
- جمعیت؛

- سایر عوامل طبیعی. (کریمی‌پور، ۱۳۷۵: ۴۵)

(۱۱) «علی نجاتی‌فرد» در رساله دکتری خود با عنوان «تأثیر عوامل ژئوپلیتیکی کشور عمان در تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران»، ۳۸ عامل ژئوپلیتیکی را در قالب مؤلفه‌های کلان شش‌گانه ژئوپلیتیکی شامل عوامل طبیعی (فیزیکی)، عوامل انسانی، عوامل اقتصادی، عوامل سیاسی داخلی، عوامل سیاست بین‌المللی و عوامل نظامی- امنیتی احصاء نموده است. (نجاتی‌فرد، ۱۳۹۳: ۶۱)

(۱۲) «محمدرضا کمالی» در رساله دکتری خود با عنوان «تأثیر عوامل ژئوپلیتیکی کشور عربستان در تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران»، ۴۶ عامل ژئوپلیتیکی را در قالب مؤلفه‌های کلان شش‌گانه ژئوپلیتیکی شامل عوامل طبیعی (فیزیکی)، عوامل انسانی، عوامل اقتصادی، عوامل سیاست داخلی، عوامل سیاست خارجی و عوامل نظامی احصاء نموده است. (کمالی، ۱۳۹۳: ۱۴۵)

طبق جدول زیر صاحب‌نظران و اندیشمندان حوزه‌های ژئوپلیتیک و علوم سیاسی، عوامل و عناصر مختلفی را به‌عنوان عوامل مهم ژئوپلیتیک یک کشور بیان کرده‌اند. با دقت در مؤلفه‌های برشماری شده مشخص می‌گردد که اغلب روی ۶ عامل موقعیت جغرافیایی، انسانی، نظامی، اقتصادی، سیاسی داخلی و سیاسی بین‌المللی تأکید دارند. بنابراین محقق نقش عوامل مؤثر ژئوپلیتیکی بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران را در ۸ حوزه اصلی، با عنوان حوزه‌های هشت‌گانه، انتخاب و مبنای مطالعه محیطی قرار داده است. این عوامل که برگرفته از الگوی «حافظ‌نیا» بوده عبارتند از: عوامل طبیعی (فیزیکی)، عوامل انسانی، عوامل اقتصادی، عوامل سیاسی داخلی، عوامل سیاسی خارجی، عوامل نظامی، عوامل فرهنگی و عوامل علمی- فناوری.

جدول شماره (۱): چگونگی انتخاب عوامل ژئوپلیتیکی توسط صاحب نظران

ردیف	عوامل	رشد	بوالحسنی	کاظمی	چکینی	عزیزی	کریمی پور	نوروزانی	نجابتی فرد	کمالی	هافظنیا	مورگنتا	جمع
۱	طبیعی	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	۱۳
۲	انسانی	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	۱۳
۳	اقتصادی	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	۱۳
۴	سیاسی داخلی	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	۱۲
۵	سیاست خارجی	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	۱۳
۶	فرهنگی	-	+	+	+	+	+	-	-	-	+	-	۷
۷	نظامی	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+	۱۰
۸	فناوری	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-	۲
۹	عوامل فضایی	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	۲

۲-۳. رابطه بین ژئوپلیتیک و راهبرد دفاعی

یکی از عوامل مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی، عوامل ژئوپلیتیکی است. چنانچه ژئوپلیتیک را به تعبیر «حافظنیا»، علم مطالعه روابط متقابل جغرافیا، سیاست و قدرت و کنش‌های ناشی از ترکیب آن‌ها با یکدیگر تصور نماییم، آنگاه می‌توان گفت که عوامل ژئوپلیتیک یک تعداد از سیاست‌های متأثر از عوامل جغرافیایی است که منجر به ایجاد و تولید قدرت برای به‌کارگیری راهبرد دفاعی مناسب مبتنی بر یکی از محیط‌های همکاری، رقابت و یا منازعه می‌شود. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که عوامل ژئوپلیتیک با راهبرد دفاعی ارتباط مستقیم داشته و در انتخاب و به‌کارگیری راهبرد به میزان زیادی اثرگذار بوده و از جهت بررسی و شناخت نقش عوامل ژئوپلیتیک دارای اهمیت می‌باشد. برای بررسی و تعیین رابطه میان دو مفهوم ژئوپلیتیک و راهبرد دفاعی ابتدا وجوه افتراق و اشتراک آن‌ها بیان می‌گردد. در این رابطه «غلامعلی رشید» معتقد است، چنانچه هدف، ابزار و روش را عناصر اصلی راهبرد دفاعی و ابعاد قدرت ملی بدانیم، به ارتباط معناداری بین این دو مفهوم پی خواهیم برد. وی وجوه اشتراک و افتراق بین این دو مفهوم را در قالب جدول زیر نشان داده است.

جدول شماره (۲): مفهوم ژئوپلیتیک در تدوین راهبرد دفاعی (رشید، ۱۳۹۴)

مفاهیم	وجوه اشتراک دو مفهوم			وجوه افتراق دو مفهوم
	هدف	عوامل و متغیرها	منابع، ابزار و مؤلفه‌ها	وظیفه
راهبرد دفاعی	تأمین منافع از راه حفظ و یا ارتقای قدرت	بررسی و تجزیه و تحلیل منابع و مؤلفه‌های قدرت	عوامل قدرت (یا عوامل ژئوپلیتیک)	به‌کارگیری مؤلفه‌های قدرت
ژئوپلیتیک	تأمین منافع از راه حفظ و ارتقای موقعیت ژئوپلیتیک (مؤلفه‌های قدرت)	بررسی و تجزیه و تحلیل عوامل ژئوپلیتیک	عوامل ژئوپلیتیک (یا عوامل قدرت)	دیکته کردن سیاست

همان‌گونه که در جدول شماره (۲) مشاهده می‌گردد، متغیرها و عوامل موردبررسی در ژئوپلیتیک، همان متغیرها و عوامل موردنظر در راهبرد دفاعی است و از نظر سلسله‌مراتبی، ژئوپلیتیک بالاتر از راهبرد دفاعی قرار می‌گیرد. درواقع، پس از هدف‌ها و منافع ملی، ژئوپلیتیک و سپس راهبرد دفاعی مطرح می‌شود. به تعبیر دیگر، سطح ژئوپلیتیک پیش‌نیاز سطح راهبرد دفاعی است. یعنی ژئوپلیتیک سیاستی است که دیکته می‌کند و سپس راهبرد دفاعی بر مبنای آن تدوین می‌گردد. درنتیجه، طراحی و تدوین راهبرد دفاعی مناسب نیازمند بررسی، شناخت و به‌کارگیری ظرفیت‌های ژئوپلیتیک می‌باشد. درواقع، بخش بزرگی از منابع، ابزار و ابعاد قدرت ملی یک کشور، ابعاد ژئوپلیتیک هستند و طراحی راهبرد دفاعی مطلوب برای آن کشور، بدون توجه به آن ابعاد، امکان‌پذیر نخواهد بود.

۲-۴. موقعیت ژئوپلیتیک ج.ا.ایران

ایران از نظر ژئوپلیتیک، یک موقعیت مرکزی نسبت به کشورهای مجاور خود دارد و می‌تواند به‌عنوان کشوری با نسبت ژئوپلیتیک بالا در تمام حوزه‌های ژئوپلیتیک اطراف خودش حضور داشته باشد. حوزه‌های ژئوپلیتیک که ایران با آن‌ها ارتباط دارد، دارای تشابهات و تجانس‌ها و منافع مشترک می‌باشد و می‌تواند عامل پیوند برای تمامی این

حوزه‌ها بوده و در جهت متشکل شدن این حوزه‌ها نقش مؤثری را بر عهده بگیرد. حوزه‌های ژئوپلیتیکی مجاور ایران عبارتند از:

- حوزه ژئوپلیتیکی خلیج فارس شامل کشورهای ج.ا.ایران، عراق، کویت، عربستان سعودی، امارات متحده عربی، قطر، بحرین و عمان؛

- حوزه ژئوپلیتیکی دریای عمان و اقیانوس هند شامل کشورهای ج.ا.ایران، پاکستان، هند، عمان و امارات متحده عربی؛

- حوزه ژئوپلیتیکی فلات ایران شامل کشورهای ج.ا.ایران، پاکستان و افغانستان؛

- حوزه ژئوپلیتیکی دریای مازندران شامل کشورهای ج.ا.ایران، ترکمنستان، قزاقستان، روسیه و آذربایجان؛

- حوزه ژئوپلیتیکی آسیای مرکزی شامل کشورهای ترکمنستان، قزاقستان، ازبکستان، قرقیزستان و تاجیکستان؛

- حوزه ژئوپلیتیکی قفقاز آناتولی شامل کشورهای ج.ا.ایران، ارمنستان، گرجستان و روسیه. (صفوی، ۱۳۸۱: ۷۰)

۲-۵. کمیت جمعیت در ج.ا.ایران

هرم سنی ج.ا.ایران نشان‌دهنده جوان بودن جمعیت است، زیرا بیش از ۶۰ درصد جمعیت پایین‌تر از ۲۴ سال سن دارند، ولی باتوجه به کوچک شدن پایه‌های هرم یعنی گروه‌های سنی زیر ۱۵ سال، جمعیت ایران در آینده از نظر فعال بودن به بهترین دوره زمانی خود می‌رسد. (کلانتری، ۱۳۹۵: ۶۴)

۲-۶. وضعیت قومی، نژادی و مذهبی در ج.ا.ایران

- دین و مذهب: بیشتر مردم ایران پیرو دین اسلام هستند. ۹۹/۵۶ درصد از جمعیت کشور را مسلمانان تشکیل می‌دهند که خود به دو گروه شیعه و سنی تقسیم می‌شوند. زرتشتی با ۰/۰۵ درصد، مسیحی ۰/۱ درصد و کلیمی ۰/۰۲ درصد، سایر ادیان و مذاهب

مهم موجود در ایران می‌باشند و ۰/۲ درصد نیز متعلق به سایر ادیان و مذاهب است. از این میان، شیعه دوازده‌امامی با بیشترین پیرو و نزدیک به ۹۴ درصد، مذهب رسمی شناخته شده که طبق اصل ۱۲ قانون اساسی ج.ا.ایران تا ابد غیرقابل تغییر است.

- قومیت: ایران از قومیت‌های گوناگونی از جمله فارسی‌زبانان (۶۱ درصد)، آذربایجانی‌ها (۱۶ درصد)، کردها (۱۰ درصد)، گیلک‌ها و مازندرانی‌ها (۷ درصد)، بلوچ‌ها (۲ درصد)، عرب‌ها (۲ درصد)، ترکمن‌ها و قشقایی‌ها (۲ درصد) و دیگران (۲ درصد) تشکیل یافته است. (کلانتری، ۱۳۹۵: ۶۸)

۲-۷. عوامل اقتصادی ایران

ایران از نظر منابع انرژی فسیلی که جزو منابع راهبردی محسوب می‌شود، در سطح جهان موقعیت برتری دارد. از نظر ذخایر اثبات شده نفت، ایران بعد از عربستان سعودی، بر دومین ذخایر نفتی جهان تکیه دارد. از نظر ذخایر گاز طبیعی، ایران بعد از روسیه در رتبه دوم جهان قرار دارد. ایران به واسطه شرایط طبیعی و وضعیت زمین‌شناسی از منابع معدنی غنی برخوردار است. مجموعه ذخایر شناسایی شده در این کشور، بیش از ۴۰ نوع مواد معدنی فلزی را شامل می‌شود. از مهم‌ترین منابع معدنی (بعد از منابع نفت و گاز) در ایران می‌توان به منابع معدنی زغال‌سنگ، سنگ آهن، طلا، مس، کرومیت، سرب، روی، منگنز و گوگرد اشاره کرد. (حیات مقدم و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳۷)

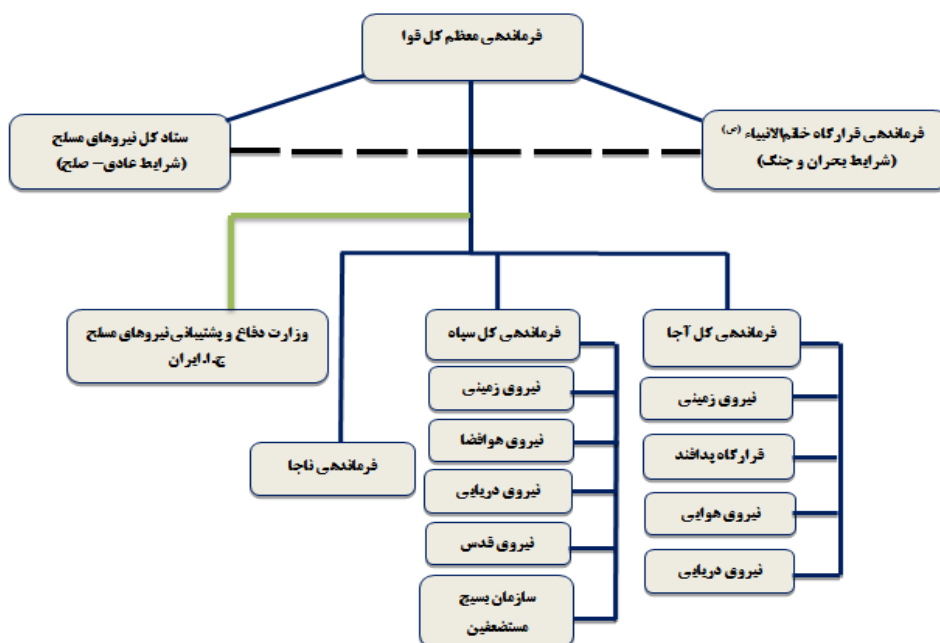
۲-۸. نظام سیاسی و حکومتی و کارآمدی آن در ج.ا.ایران

بر اساس قانون اساسی، نظام سیاسی ایران، جمهوری اسلامی می‌باشد و بر اساس مؤلفه‌های اسلامیت و جمهوریت و با نظارت رهبری به اداره کشور می‌پردازد. هیئت کلی نظام ج.ا.ایران در قالب حکومتی بسیط و تک‌ساخت متشکل از سه قوه تشکیل می‌شود. اگر عناصر و مؤلفه‌های نظام سیاسی ایران و نظام و جریان امور در میان آن‌ها را مورد توجه قرار دهیم، مشخص می‌گردد که این نظام سیاسی نه تنها یکی از نظام‌های مترقی و کارآمد منطقه

است، بلکه به علت ارائه و ابداع یک الگوی سیاسی و حکومتی نوگرا (مدرن) مبتنی بر اصل ولایت فقیه که هدف اصلی آن تأمین حقوق و نیازمندی‌های مادی، حیاتی، اجتماعی و سیاسی همراه با تمایلات و خواسته‌های معنوی، اخلاقی و فطری اتباع خود می‌باشد، قابل توجه است. در این نظام، سازوکار و اهرم‌های لازم از نظر حقوقی برای ملت در جهت شرکت و دخالت در تصمیم‌گیری‌ها و شرکت در سرنوشت کشور و انتخاب عالی‌ترین مقام حاکمیتی تا انتخاب شوراها در نظر گرفته شده است. (نامی، ۱۳۹۱: ۱۳۷)

۲-۹. ساختار نیروهای دفاعی و نظامی ج.ا.ایران

بسیج مردمی و دفاع مردم‌پایه مبتنی بر نیروهای داوطلب مردمی، مهم‌ترین رکن دفاعی ج.ا.ایران هستند. ساختار دفاعی ج.ا.ایران دارای دو پایه مهم و اساسی است که یک پایه آن را مردم و بسیج و پایه دیگر آن را نیروهای رسمی مثل ارتش، سپاه و ناجا تشکیل می‌دهند. ساختار سازمانی نیروهای مسلح ج.ا.ایران به شکل زیر می‌باشد. (کلانتری، ۱۳۹۵: ۹۱)

نمودار شماره (۱): ساختار نیروهای مسلح ج.ا.ایران. (کلانتری، ۱۳۹۵: ۹۱)

۳. یافته‌های تحقیق

۳-۱. تجزیه و تحلیل جمعیت شناختی

متغیرهای جمعیت‌شناختی تحقیق عبارت است از سنوات خدمت و میزان تحصیلات. آمار توصیفی مربوط به سنوات خدمت پاسخگویان طبق جدول زیر می‌باشد.

جدول شماره (۳): آمار توصیفی سنوات خدمت

سنوات	۲۰ تا ۲۵ سال	۲۵ تا ۳۰ سال	۳۰ سال به بالا	کل
	۱۵	۲۵	۳۵	۸۵

تعداد کل افراد حاضر در نمونه ۸۵ نفر است که به‌طور میانگین ۳۵ نفر بیش از ۳۰ سال سنوات دارند، ۲۵ نفر، ۲۵ تا ۳۰ سال و ۱۵ نفر، ۲۰ تا ۲۵ سال سنوات دارند. اما فراوانی مربوط به میزان تحصیلات پاسخگویان طبق جدول زیر می‌باشد.

جدول شماره (۴): جدول فراوانی میزان تحصیلات پاسخگویان

تحصیلات	دکتر	کارشناسی ارشد	کل
	۶۵	۲۰	۸۵

با توجه به جدول بالا مشاهده می‌شود که بیش از ۸۰ درصد (۶۵ نفر) پاسخگویان، دارای تحصیلات دکترا و سایر افراد (۲۰ نفر) دارای تحصیلات کارشناسی ارشد می‌باشند و پایین‌تر از مدرک کارشناسی ارشد در نمونه تحقیق وجود ندارد.

۳-۲. تجزیه و تحلیل یافته‌های تحقیق

برای پاسخ به سؤال اول از آزمون میانگین تک‌نمونه‌ای استفاده شده است. به این صورت که میانگین پاسخ‌های داده شده به هر عامل را با عدد ۳ که مقدار وسط است، مقایسه می‌کنیم. پس از آزمون مقایسه، دو حالت ممکن است اتفاق بیفتد:

- (۱) اختلافی بین میانگین عامل موردنظر با مقدار آزمون وجود ندارد؛
- (۲) اختلافی بین میانگین عامل موردنظر با مقدار آزمون وجود دارد.

اگر حالت اول رخ دهد نتیجه خواهیم گرفت که آن عامل از دید پاسخگویان از اهمیت متوسطی برخوردار بوده و در نتیجه نمی‌توان آن عامل را به‌عنوان مؤلفه قدرت ملی و ژئوپلیتیکی مؤثر بر راهبرد دفاعی در نظر گرفت؛ اما اگر حالت دوم رخ دهد، آنگاه نتیجه خواهیم گرفت که عامل موردنظر از دید پاسخگویان یا از اهمیت پایینی برخوردار بوده و یا برعکس دارای اهمیت بالایی است. برای اینکه بدانیم کدام حالت (اهمیت پایین یا اهمیت بالا) برقرار است، باید به میانگین نمرات داده شده توجه کنیم که اگر بیشتر از ۳ باشد، نتیجه خواهیم گرفت که آن عامل از اهمیت بالایی برخوردار بوده و می‌توان آن عامل را به‌عنوان مؤلفه قدرت ملی و ژئوپلیتیکی مؤثر بر راهبرد دفاعی در نظر گرفت؛ بنابراین پاسخ سؤال اول، عامل‌هایی هستند که میانگین نمرات داده شده به آن‌ها اختلاف معنادار با عدد ۳ داشته و بیشتر از ۳ باشند. در جدول زیر آزمون مربوط به اختلاف میانگین با عدد ۳ رسم شده است. برای عامل‌هایی که فرض نرمال بودنشان تأیید شده است، از آزمون T تک-نمونه‌ای استفاده شده و برای عامل‌هایی که این فرض برایشان برقرار نبود، از آزمون «ران» استفاده شده است. در هر دو آزمون، فرض صفر، عدم وجود اختلاف معنادار با مقدار آزمون است.

جدول شماره (۵): آزمون اختلاف میانگین با عدد ۳

ردیف	مؤلفه	عامل	نقش عامل	میانگین	Sig (2-tailed)	نتیجه
۱	طبیعی	موقعیت جغرافیایی ایران	فرصت و تهدید	۴/۶۲۰	۰/۰۰۱	مؤثر
۲	طبیعی	طول مرزهای آبی و دسترسی به آب‌های آزاد	فرصت و قوت	۴/۳۱۴	۰/۰۰۱	مؤثر
۳	طبیعی	مرزهای زمینی ایران	فرصت و تهدید	۴/۱۰۱	۰/۰۰۱	مؤثر
۴	طبیعی	موقعیت شاهرهی ایران	فرصت و قوت	۴/۵۲۵	۰/۰۰۱	مؤثر
۵	طبیعی	موقعیت دریای خزر	فرصت و قوت	۳/۵۹۹	۰/۰۰۱	مؤثر
۶	طبیعی	موقعیت خلیج فارس	فرصت و قوت	۴/۴۲۱	۰/۰۰۱	مؤثر
۷	طبیعی	عمق راهبردی ایران	فرصت و قوت	۴/۹۱۶	۰/۰۰۱	مؤثر
۸	طبیعی	ارتفاعات پدافندی ایران	قوت	۴/۰۹۴	۰/۰۰۱	مؤثر
۹	انسانی	نرخ رشد جمعیت ایران	ضعف	۳/۶۱۲	۰/۰۰۱	مؤثر
۱۰	انسانی	نرخ رشد بهداشت ایران	قوت	۳/۸۱۲	۰/۰۰۱	مؤثر
۱۱	انسانی	نرخ بیکاری	ضعف	۴/۰۱۴	۰/۰۰۱	مؤثر

ردیف	مؤلفه	عامل	نقش عامل	میانگین	Sig (2-tailed)	نتیجه
۱۲	انسانی	کمیت جمعیت ایران	قوت	۴/۳۰۱	۰/۰۰۱	مؤثر
۱۳	انسانی	کیفیت جمعیت ایران	قوت	۴/۳۰۳	۰/۰۰۱	مؤثر
۱۴	اقتصادی	رکود	ضعف	۴/۷۰۴	۰/۰۰۱	مؤثر
۱۵	اقتصادی	تورم	ضعف	۴/۶۲۱	۰/۰۰۱	مؤثر
۱۶	اقتصادی	وابستگی اقتصاد به نفت	ضعف	۴/۳۸۵	۰/۰۰۱	مؤثر
۱۷	اقتصادی	نفت و مواد فسیلی	قوت	۴/۸۱۱	۰/۰۰۱	مؤثر
۱۸	اقتصادی	منابع معدنی و طبیعی ایران	قوت	۳/۹۲۱	۰/۰۰۱	مؤثر
۱۹	اقتصادی	واردات	ضعف	۴/۳۴۱	۰/۰۰۱	مؤثر
۲۰	اقتصادی	صادرات	ضعف	۴/۰۰۵	۰/۰۰۱	مؤثر
۲۱	سیاسی داخلی	ناراضیان داخلی کشور	ضعف	۳/۱۰۵	۰/۰۰۱	مؤثر
۲۲	سیاسی داخلی	منتقدین داخلی در نظام سیاسی ج.ا.ایران	قوت	۳/۶۰۳	۰/۰۰۱	مؤثر
۲۳	سیاسی داخلی	انسجام داخلی در مقابل تهدیدهای خارجی	قوت	۴/۵۰۱	۰/۰۰۱	مؤثر
۲۴	سیاسی داخلی	مقبولیت انقلاب اسلامی و نظام اسلامی	قوت	۴/۵۱۲	۰/۰۰۱	مؤثر
۲۵	سیاسی داخلی	ولایت فقیه و مرجعیت	قوت	۴/۹۰۲	۰/۰۰۱	مؤثر
۲۶	سیاسی خارجی	معاندین نظام در خارج از کشور	تهدید	۳/۱۳۵	۰/۳۸۷	اختلاف معنادار
۲۷	سیاسی خارجی	جنبش عدم تعهد	فرصت	۲/۹۰۷	۰/۳۵۴	اختلاف معنادار
۲۸	سیاسی خارجی	روحیه مقاومت و ایستادگی	فرصت و قوت	۴/۲۳۱	۰/۰۰۱	مؤثر
۲۹	سیاسی خارجی	گروه‌های مسلمان و مبارز	فرصت	۴/۳۱۳	۰/۰۰۱	مؤثر
۳۰	سیاسی خارجی	گروه‌های معاند و واگرا	تهدید	۴/۳۰۲	۰/۰۰۱	مؤثر
۳۱	سیاسی خارجی	حمایت از مسلمانان جهان	فرصت و تهدید	۳/۹۰۵	۰/۰۰۱	مؤثر
۳۲	نظامی	دیپلماسی دفاعی رسمی	ضعف	۴/۱۱۲	۰/۰۰۱	مؤثر
۳۳	نظامی	دیپلماسی دفاعی غیررسمی	قوت	۳/۸۹۵	۰/۰۰۱	مؤثر
۳۴	نظامی	ساختار نیروهای مسلح	قوت	۳/۷۲۱	۰/۰۰۱	مؤثر
۳۵	نظامی	مردمی بودن نیروهای مسلح	قوت	۴/۴۲۳	۰/۰۰۱	مؤثر

ردیف	مؤلفه	عامل	نقش عامل	میانگین	Sig (2-tailed)	نتیجه
۳۶	نظامی	تنوع نیروی انسانی نیروهای مسلح	قوت	۴/۲۹۸	۰/۰۰۱	مؤثر
۳۷	نظامی	کیفیت نیروهای مسلح	قوت	۴/۱۱۱	۰/۰۰۱	مؤثر
۳۸	نظامی	توان موشکی	فرصت و قوت	۴/۵۹۸	۰/۰۰۱	مؤثر
۳۹	نظامی	جنگ‌های چریکی و نامنظم	فرصت و قوت	۴/۳۰۱	۰/۰۰۱	مؤثر
۴۰	نظامی	توان زمینی ایران	قوت	۳/۵۹۹	۰/۰۰۱	مؤثر
۴۱	نظامی	توان دریایی ایران	قوت	۳/۶۵۸	۰/۰۰۱	مؤثر
۴۲	نظامی	توان هوایی ایران	قوت	۳/۵۰۱	۰/۰۰۱	مؤثر
۴۳	نظامی	توان پدافند هوایی ایران	قوت	۳/۵۰۶	۰/۰۰۱	مؤثر
۴۴	فرهنگی	فرهنگ ایثار و شهادت	قوت	۴/۶۵۷	۰/۰۰۱	مؤثر
۴۵	فرهنگی	همگرایی اقوام در مناطق مرزی ایران	فرصت و قوت	۳/۳۹۵	۰/۰۰۱	مؤثر
۴۶	فرهنگی	وضعیت فرهنگی	تهدید	۴/۶۶۱	۰/۰۰۱	مؤثر
۴۷	فرهنگی	توان جنگ رسانه‌ای	ضعف	۳/۲۵۶	۰/۰۰۱	مؤثر
۴۸	فرهنگی	حوزه‌های علمیه و مساجد	قوت	۴/۱۰۱	۰/۰۰۱	مؤثر
۴۹	علمی فناوری	توان فضایی ایران	قوت	۳/۹۰۱	۰/۰۰۱	مؤثر
۵۰	علمی فناوری	توان ماهواره‌ای ایران	قوت	۳/۵۹۸	۰/۰۰۱	مؤثر
۵۱	علمی فناوری	خوداتکایی صنایع دفاعی ایران	قوت	۳/۷۹۷	۰/۰۰۱	مؤثر
۵۲	علمی فناوری	فضای مجازی	تهدید	۳/۴۹۹	۰/۰۰۱	مؤثر
۵۳	علمی فناوری	المپیادهای علمی	قوت	۳/۸۵۹	۰/۰۰۱	مؤثر

با توجه به جدول شماره (۵) چون اختلاف بین میانگین عوامل زیر با مقدار آزمون وجود دارد و یا اختلاف کمتر از اندازه متوسط است، دو عامل «معاندین نظام در خارج از کشور» و «جنبش عدم تعهد» توان نقش آفرینی بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران را ندارند. این عوامل مؤثر هستند، اما به علت به دست آوردن نمره کمتر از اندازه متوسط و یا اختلاف معنادار با مقدار آزمون، نقش آفرین نیستند. فقط عواملی که رتبه متوسط به بالا و زیاد و خیلی زیاد به دست آورده‌اند، نقش آفرین هستند. در واقع، به غیر از دو عامل بالا، ۵۱ عامل دیگر توان نقش آفرینی بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران را دارند.

۳-۲-۱. تعیین موقعیت راهبردی

جهت تعیین موقعیت راهبردی خودی بر روی محور مختصات و تحلیل شکاف، باید از جدول‌های ارزیابی عوامل داخلی نمرهٔ موزون ضعف‌ها را از نمرهٔ موزون قوت‌ها کم کرد که عدد به‌دست آمده را به نام A نام‌گذاری می‌کنیم.

$$A = \text{نمره موزون ضعف‌ها} - \text{نمره موزون قوت‌ها} = ۲/۶۹۴ - ۰/۴۴۲ = ۲/۲۵۲$$

همچنین از جداول ارزیابی عوامل خارجی نمره موزون تهدیدها را از نمره موزون فرصت‌ها کم نموده و آن را به نام B نام‌گذاری می‌کنیم.

$$B = \text{نمره موزون تهدیدها} - \text{نمره موزون فرصت‌ها} = ۱/۸۷۸ - ۰/۹۹۶ = ۰/۸۸۲$$

در محور مختصات، روی محور عمودی که به آن محور X ها گفته می‌شود، عوامل محیطی داخلی و روی محور افقی که به آن محور Y ها گفته می‌شود، عوامل محیطی خارجی قرار می‌گیرند. پس از تعیین نتیجهٔ نمرات موزون عوامل داخلی و خارجی و مشخص شدن امتیاز موزون نهایی آن‌ها در ماتریس‌ها به‌منظور تعیین موقعیت (وضعیت و جایگاه فعلی) و رویکرد برای تدوین و فرموله کردن راهبرد دفاعی ج.ا.ایران در مقابل تهدیدهای نظامی، امتیازهای بالا را روی محورهای مختصات برابر شکل زیر مشخص نموده و نقطهٔ حاصل از تقاطع این دو عدد را به‌دست می‌آوریم. این نقطه وضعیت و موقعیت فعلی ج.ا.ایران را در این حوزه نشان می‌دهد. این ناحیه که نقطه در آن قرار گرفته، تعیین‌کنندهٔ رویکرد فعلی است.

۳-۲-۲. وضع موجود

روی محور عمودی مقدار عوامل محیط داخلی که برابر ۲/۲۵۲ است را از مرکز محور به سمت قوت‌ها جدا می‌کنیم. چون مقدار به‌دست آمده مثبت است، بنابراین باید از مرکز به سمت بالای محور افقی که قوت‌ها را نشان می‌دهد حرکت کرده و ۲/۲۵۲ را علامت زده و همین کار را روی محور افقی برای عوامل محیط خارجی انجام داده و مقدار ۰/۸۸۲ را علامت زده و چون عدد به‌دست آمده مثبت است، بنابراین به سمت راست محور یعنی فرصت‌ها مقدار ۰/۸۸۲ را جدا می‌نماییم. نقاط مشخص شده را باهم تلاقی داده که نقطهٔ وضعیت موجود به‌دست می‌آید. این نقطه در بخش تهاجمی محور قرار دارد؛ یعنی رویکرد

فعلی ما در مقابل تهدیدهای نظامی. بر اساس طیف لیکرت این بخش خود به چهار قسمت تقسیم می‌گردد که ۰ تا ۱ شامل تهاجمی خفیف، ۱ تا ۲ تهاجمی معطوف به قوت، ۲ تا ۳ تهاجمی معطوف به فرصت و ۳ تا ۵ تهاجمی شدید می‌گردد. نقطه مشخص شده وضع موجود روی محور، در بخش تهاجمی معطوف به قوت قرار گرفته است. برای محاسبه فاصله و زاویه نقطه وضع موجود از محور افقی، باید خطی از نقطه مشخص شده وضع موجود به مبدأ مختصات رسم نماییم. این خط زاویه‌ای با محور افقی به وجود آورده و مستطیل موجود را به دو مثلث قائم‌الزاویه تقسیم می‌نماید که این خط وتر این دو مثلث است. برای محاسبه میزان زاویه نقطه وضع موجود با محور افقی می‌توان از رابطه فیثاغورث در مثلث‌های قائم‌الزاویه استفاده نمود. اگر وتر را با حرف L نمایش دهیم برای محاسبه طول وتر در مثلث موجود که دو ضلع A و B آن را داریم می‌توان به شرح زیر عمل نمود:

$L^2 = A^2 + B^2$ $L = 5/8 \sqrt{2} = 2/4 \sqrt{2}$ در صورتی که زاویه بین وتر و محور افقی را با حرف α (آلفا) نشان دهیم، بنابراین برای محاسبه زاویه آلفا از رابطه «تانژانت» (تانژانت زاویه مورد نظر برابر است با ضلع مقابل زاویه، تقسیم بر ضلع مجاور) در مثلث قائم‌الزاویه استفاده نموده و آن را به شرح زیر به دست می‌آوریم:

$$\operatorname{tg} \alpha = B / A = 0/392, \operatorname{Arctg} (0/392) = 21/4^\circ$$

برابر جدول زوایا در «مثلثات» عدد $0/392$ برابر «تانژانت» $21/4$ درجه است؛ بنابراین مقدار زاویه بین وتر و محور افقی برابر $21/4$ درجه است که در شکل زیر نشان داده شده است.

۳-۲-۳. وضع مطلوب

مطلوب‌ترین وضعیت روی محور مختصات، دارای بیشترین مقدار قوت و همچنین بیشترین مقدار فرصت است؛ یعنی در طیف اعدادی که در پرسشنامه‌ها بین ۱ الی ۵ درج شده، مقدار عددی ۵ را دارا می‌باشند. بنابراین نقطه مطلوب دارای مختصات ۵ و ۵ است که در ناحیه تهاجمی محور مختصات قرار گرفته و اگر خطی از این نقطه به

مبدأ مختصات رسم کنیم، زاویه آن با محور عمودی برابر ۴۵ درجه است. برای محاسبه طول این خط که این بخش را به دو مثلث قائم الزاویه تقسیم نموده، می توان از رابطه «فیثاغورث» در مثلث قائم الزاویه استفاده نمود که طبق محاسبات زیر برابر با $\sqrt{50}$ می شود.

$$L^2 = 52 + 52 = \sqrt{25+25}, L = \sqrt{50} \quad L^2 = A^2 + B^2$$

بنابراین نقطه مطلوب که باید به سمت آن حرکت نماییم، دارای زاویه ۴۵ درجه و طول $\sqrt{50}$ نسبت به مرکز مختصات است. برای رسیدن به وضعیت مطلوب که نقطه مورد نظر آن در ماتریس ارزیابی تعیین موقعیت و اقدام راهبردی مشخص گردیده، باید زاویه و طول چرخش راهبردی را محاسبه نمود. با توجه به مشخص شدن موقعیت نقطه وضع موجود در ماتریس، می توان این چرخش را با کم کردن زاویه موجود از وضعیت مطلوب محاسبه نمود. زاویه نقطه وضع موجود تا محور عمودی برابر $21/4$ درجه و زاویه نقطه مطلوب تا محور عمودی برابر ۴۵ درجه است. بنابراین برای رسیدن از وضع موجود به وضع مطلوب باید چرخش $23/6$ درجه ای که تفاضل این دو عدد بوده، موافق عقربه های ساعت، داشته باشیم.

$$45^\circ - 21/4^\circ = 23/6^\circ = \text{طول چرخش راهبردی}$$

به منظور محاسبه پیمایش طولی از وضع موجود به وضعیت مطلوب نیز باید طول محاسبه شده وضعیت موجود از طول محاسبه شده وضع مطلوب کم نماییم تا مقدار طولی که در طول چرخش باید طی نماییم نیز به دست آید؛ یعنی باید $\sqrt{50}$ که طول وضعیت مطلوب از مرکز ماتریس است را منهای $2/42$ که طول نقطه وضع موجود از مرکز ماتریس است، کرده تا مقدار چرخش طولی به دست آید؛ بنابراین خواهیم داشت: $\sqrt{50} - 2/42 = 4/65$ بنابراین در چرخش راهبردی و رسیدن به وضعیت مطلوب، افزون بر چرخش $23/6$ درجه ای باید از بعد طولی نیز $4/65$ واحد به سمت خارج از مرکز ماتریس تا رسیدن به نقطه مطلوب طی نماییم.

۴. نتیجه گیری

۴-۱. جمع بندی

عوامل ژئوپلیتیکی چون ریشه در جغرافیای فضای مورد توجه داشته، نقش مهمی بر راهبرد دفاعی دارند. این عوامل ممکن است به طور مستقیم قوت ساز، فرصت آفرین، ضعف ساز و تهدیدزا نباشند، بلکه به صورت غیرمستقیم و همگام با یک اقدام و یا انفعال، به صورت جبری شروع به نقش آفرینی نمایند. عوامل ژئوپلیتیکی موجود در صحنه محیط شناسی، دارای نقش برابر و یکسان بوده و در تعامل با یکدیگر زمینه ساز شرایطی با ماهیت قدرت می باشند. عوامل ژئوپلیتیکی واقعیت های موجود در حوزه جغرافیایی یک کشور است که بنا به مورد، می تواند موجب تسهیل و تسریع در دستیابی به هدف های دفاعی (بسترهای قوت زا و فرصت آفرین) و یا کندی و ممانعت از دستیابی به هدف های دفاعی (بسترهای ضعف ساز و تهدیدزا)، در قبال آن کشور شود. سیاست های انتخاب شده به منظور رسیدن به هدف های دفاعی در این بستر نقش آفرینی می نمایند. عوامل ژئوپلیتیکی در مرحله «شناخت محیط راهبردی» دارای نقش یکسان و مؤثری بر راهبرد دفاعی هستند. این عوامل، در تعامل با یکدیگر در قالب بسترهای قوت زا، فرصت آفرین، ضعف ساز و تهدیدزا بر راهبرد دفاعی نقش آفرینی می نمایند.

الف. پاسخ به سؤال فرعی اول

ج.ا.ایران دارای ۵۱ مؤلفه ژئوپلیتیکی است (۸ مؤلفه طبیعی، ۵ مؤلفه انسانی، ۷ مؤلفه اقتصادی، ۵ مؤلفه سیاست داخلی، ۴ مؤلفه سیاست خارجی، ۱۲ مؤلفه نظامی، ۵ مؤلفه فرهنگی و ۵ مؤلفه علمی- فناوری) که تعداد ۱۲ عامل آن هم زمان دارای ۲ نقش هستند، یعنی در مجموع مؤلفه های ژئوپلیتیکی ج.ا.ایران داری ۶۳ نقش می باشند. (۳۴ نقش قوت، ۱۰ نقش ضعف، ۱۳ نقش فرصت و ۶ نقش تهدید)

جدول شماره (۶): نقش عوامل ژئوپلیتیکی ج.ا.ایران در مقابل تهدیدهای نظامی

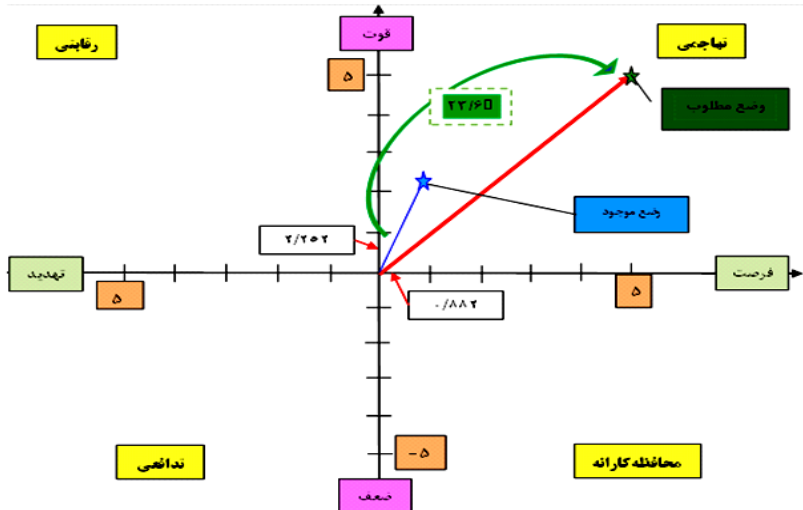
ردیف	نوع مؤلفه	عوامل ژئوپلیتیک	نقش عامل
۱	طبیعی	موقعیت جغرافیایی ایران	فرصت و تهدید
۲	طبیعی	طول مرزهای آبی و دسترسی به آب‌های آزاد	فرصت و قوت
۳	طبیعی	مرزهای زمینی ایران	فرصت و تهدید
۴	طبیعی	موقعیت شاهراهی ایران	فرصت و قوت
۵	طبیعی	موقعیت دریای خزر	فرصت و قوت
۶	طبیعی	موقعیت خلیج فارس	فرصت و قوت
۷	طبیعی	عمق راهبردی ایران	فرصت و قوت
۸	طبیعی	ارتفاعات پدافندی ایران	قوت
۹	انسانی	نرخ رشد جمعیت ایران	ضعف
۱۰	انسانی	نرخ رشد بهداشت مردم ایران	قوت
۱۱	انسانی	نرخ بیکاری	ضعف
۱۲	انسانی	کمیت جمعیت ایران	قوت
۱۳	انسانی	کیفیت جمعیت ایران	قوت
۱۴	اقتصادی	رکود	ضعف
۱۵	اقتصادی	تورم	ضعف
۱۶	اقتصادی	وابستگی اقتصاد به نفت	ضعف
۱۷	اقتصادی	نفت و مواد فسیلی	قوت
۱۸	اقتصادی	منابع معدنی و طبیعی ایران	قوت
۱۹	اقتصادی	واردات	ضعف
۲۰	اقتصادی	صادرات	ضعف
۲۱	سیاسی داخلی	ناراضیان داخلی کشور	ضعف
۲۲	سیاسی داخلی	منتقدین داخلی در نظام سیاسی ج.ا.ایران	قوت
۲۳	سیاسی داخلی	انسجام داخلی در مقابل تهدیدهای خارجی	قوت
۲۴	سیاسی داخلی	مقبولیت انقلاب اسلامی و نظام اسلامی	قوت
۲۵	سیاسی داخلی	ولایت فقیه و مرجعیت	قوت
۲۶	سیاسی خارجی	روحیه مقاومت و ایستادگی	فرصت و قوت
۲۷	سیاسی خارجی	گروه‌های مسلمان و مبارز	فرصت
۲۸	سیاسی خارجی	گروه‌های معاند و واگرا	تهدید
۲۹	سیاسی خارجی	حمایت از مسلمانان جهان	فرصت و تهدید
۳۰	نظامی	دیپلماسی دفاعی رسمی	ضعف

ردیف	نوع مؤلفه	عوامل ژئوپلیتیک	نقش عامل
۳۱	نظامی	دیپلماسی دفاعی غیررسمی	قوت
۳۲	نظامی	ساختار نیروهای مسلح	قوت
۳۳	نظامی	مردمی بودن نیروهای مسلح	قوت
۳۴	نظامی	تنوع نیروی انسانی نیروهای مسلح	قوت
۳۵	نظامی	کیفیت نیروهای مسلح	قوت
۳۶	نظامی	توان موشکی	فرصت و قوت
۳۷	نظامی	جنگ‌های چریکی و نامنظم	فرصت و قوت
۳۸	نظامی	توان زمینی ایران	قوت
۳۹	نظامی	توان دریایی ایران	قوت
۴۰	نظامی	توان هوایی ایران	قوت
۴۱	نظامی	توان پدافند هوایی ایران	قوت
۴۲	فرهنگی	فرهنگ ایثار و شهادت	قوت
۴۳	فرهنگی	همگرایی اقوام در مناطق مرزی ایران	فرصت و قوت
۴۴	فرهنگی	وضعیت فرهنگی	تهدید
۴۵	فرهنگی	توان جنگ رسانه‌ای	ضعف
۴۶	فرهنگی	حوزه‌های علمیه و مساجد	قوت
۴۷	علمی فناوری	توان فضایی ایران	قوت
۴۸	علمی فناوری	توان ماهواره‌ای ایران	قوت
۴۹	علمی فناوری	خوداتکایی صنایع دفاعی ایران	قوت
۵۰	علمی فناوری	فضای مجازی	تهدید
۵۱	علمی فناوری	المپیادهای علمی	قوت

ب. پاسخ به سؤال فرعی دوم

با توجه به قوت‌ها، ضعف‌ها، فرصت‌ها و تهدیدهای موجود که در سؤال فرعی اول به آن پاسخ داده شده و با توجه به تجزیه و تحلیل به عمل آمده برای تعیین موقعیت، ج.ا.ایران در موقعیت تهاجمی قرار دارد. این بخش خود به چهار قسمت تقسیم می‌گردد: تهاجمی خفیف، تهاجمی معطوف به قوت، تهاجمی معطوف به فرصت و تهاجمی شدید، بنابراین بر اساس محاسبات انجام شده، ج.ا.ایران در موقعیت تهاجمی خفیف قرار دارد.

شکل شماره (۲): موقعیت راهبردی ج.ا.ایران با استفاده از عوامل ژئوپلیتیکی

۴-۲. پیشنهادها

- (۱) اجرای عملیات مشترک توسط سازمان‌های مختلف نیروهای مسلح ج.ا.ایران جهت مقابله با تهدیدهای نظامی؛
- (۲) توسعه عمق راهبردی و افزایش نفوذ منطقه‌ای با استفاده از گروه‌های مبارز جهادی همگرا با نیروهای مسلح جهت نابودی گروه‌های تکفیری واگرا با جبهه مقاومت؛
- (۳) تأکید بر اجرای عملیات موشک‌پایه و دریاپایه به منظور خنثی نمودن توان جنگ دورایستای دشمن و بهره‌گیری از توان مناسب نیروهای زمینی، هوایی، دریایی و پدافندی ج.ا.ایران، جهت مقابله با تهدیدها در آن‌سوی مرزهای خودی (فرامرزها)؛
- (۴) اقدام نیروهای مسلح با همکاری مدیران راهبردی حوزه فضای مجازی و جنگ الکترونیک، نسبت به سازماندهی یگان‌های سایبری چالاک، جهت خنثی نمودن تهدیدهای ناشی از تهاجم فرهنگی و جنگ سایبری دشمن در فضای مجازی و اینترنت؛
- (۵) استفاده از «موقعیت هارتلندی» (ارتباطی، ژئوپلیتیکی و انرژی) و تشکیل ائتلاف مقاومت اسلامی با محوریت ج.ا.ایران و سایر کشورهای مسلمان منطقه جهت مقابله با ائتلاف کشورهای خلیج فارس با آمریکا.

*****

منابع و یادداشت‌ها

۱. بوالحسنی، خسرو، (۱۳۹۲)، *بررسی ژئوپلیتیک ترکیه و تأثیر آن در تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران*، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی: دانشکده دفاع ملی.
۲. حافظ‌نیا، محمدرضا، (۱۳۹۰)، *اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک*، مشهد: انتشارات پاپلی.
۳. حیات‌مقدم، امیر، عبدالرضا فرجی‌راد و رحیم سرور، (۱۳۹۶)، *عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی و سیاسی مؤثر بر راهبرد دفاعی - امنیتی ج.ا.ایران در مقابل تهدیدهای فرامنطقه‌ای از مبدأ سرزمینی عراق، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی*، شماره ۲۶.
۴. چگینی، حسن، (۱۳۸۴)، *نظام مدیریت استراتژیک دفاعی*، جلد دوم، تهران: نشر آجا.
۵. دانش‌آشتیانی، محمداقبر، (۱۳۹۱)، *مدیریت راهبرد دفاعی - امنیتی*، تهران: انتشارات مرکز آموزشی و پژوهشی شهید صیادشیرازی.
۶. رشید، غلامعلی، (۱۳۹۴)، *جزوه درسی ژئوپلیتیک*، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.
۷. رشید، غلامعلی، (۱۳۸۶)، *نقش عوامل ژئوپلیتیک در راهبرد دفاعی (مطالعه موردی، ایران نسبت به عراق)*، تهران: دانشگاه تربیت مدرس: دانشکده جغرافیا.
۸. شمس دولت‌آبادی، سیدمحمود رضا، (۱۳۹۴)، *جزوه درسی ژئوپلیتیک*، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.
۹. صفوی، سیدجیحی، (۱۳۸۱)، *مقدمه‌ای بر جغرافیای نظامی ایران*، جلد اول، تهران: انتشارات سازمان جغرافیای نیروهای مسلح.
۱۰. عزتی، عزت‌الله، (۱۳۸۸)، *ژئوپلیتیک در قرن بیست و یکم*، تهران: نشر مهر.
۱۱. کلانتری، فتح‌الله، (۱۳۹۵)، *نقش عوامل مؤثر ژئوپلیتیکی بر راهبرد دفاعی - امنیتی ج.ا.ایران در مقابل تهدیدها از مبدأ سرزمینی عراق*، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی: دانشکده دفاع ملی.
۱۲. کمالی، محمدرضا، (۱۳۹۳)، *نقش عوامل ژئوپلیتیک کشور عربستان در تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران*، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی: دانشکده دفاع ملی.
۱۳. کریمی‌پور، یدا، (۱۳۷۵)، *جزوه درسی ژئوپلیتیک*، تهران: دانشکده فرماندهی و ستاد سپاه.
۱۴. کاظمی، علی‌اصغر، (۱۳۷۸)، *روابط بین‌الملل در تئوری و عمل*، تهران: نشر قومس.
۱۵. مورگنتا، هانس، (۱۳۹۷)، *سیاست میان‌ملت‌ها*، ترجمه حمیرا مشیرزاده، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌الملل وزارت امور خارجه.
۱۶. نجاتی‌فرد، علی، (۱۳۹۳)، *نقش عوامل ژئوپلیتیک کشور عمان در تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران*، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی: دانشکده دفاع ملی.
۱۷. نوروزانی، شهرام، (۱۳۹۳)، *نقش عوامل ژئوپلیتیک افغانستان در راهبرد دفاعی ج.ا.ایران*، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی: دانشکده دفاع ملی.
۱۸. نامی، محمدحسن، (۱۳۹۱)، *بررسی و تحلیل ژئوپلیتیکی مرز ایران و عراق و تأثیر آن بر امنیت ملی*، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.